

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN
VE
RUSYA FEDERASYONU'NUN
ORTA ASYA ÜZERİNDEKİ
STRATEJİK PLANLARI

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN VE RUSYA FEDERASYONU'NUN STRATEJİK PLANLARI.....	15
---	----

XX. ASRIN ÇALKANTILARI VE SOVYETLERİN DOĞUŞU.....	17
---	----

JEOSTRATEJİK ESİRGEME UNSURLARI VE BÖLGESEL UYGULANİŞ TARZLARI.....	25
--	----

COĞRAFİ AÇIDAN BİRİNCİ DERECEDEDEN JEOSTRATEJİK DEĞER TAŞIYAN BÖLGELER.....	33
--	----

İDİL-URAL.....	33
----------------	----

TATARİSTAN.....	33
-----------------	----

BAŞKIRDİSTAN.....	38
-------------------	----

ÇUVAŞİSTAN.....	41
-----------------	----

COĞRAFİ AÇIDAN İKİNCİ DERECEDEDEN JEOSTRATEJİK DEĞER TAŞIYAN BÖLGELER.....	46
---	----

KAFKASLAR.....	46
----------------	----

AZERBAYCAN.....	52
-----------------	----

COĞRAFİ AÇIDAN ÜÇÜNCÜ DERECEDEDEN JEOSTRATEJİK DEĞER TAŞIYAN BÖLGELER.....	61
---	----

KAZAKİSTAN.....	61
-----------------	----

ÖZBEKİSTAN.....	74
-----------------	----

KIRGIZİSTAN.....	86
------------------	----

TÜRKMENİSTAN.....	93
-------------------	----

SOVYETLERİN, TÜRKİSTAN, DEŞT-İ KIPÇAK VE KAFKASLARI İŞGALİNİN GETİRDİĞİ ASKERİ, EKONOMİK, SİYASİ SONUÇLAR	102
---	-----

İKİNCİ BÖLÜM

SÜRGÜN, KATLIAM VE ASİMİLASYON DÖNEMİ	113.
AHİSKA TÜRKLERİ'NİN SÜRGÜNLERİ VE TARİHİ GELİŞİM SEYİRLERİ	115
AHİSKA ADI VE ETNİK MENŞEİ MESELESİ	115
TARİHİ GELİŞİM SEYİRLERİ	126
SOVYETLER DÖNEMİNDE KAZAK SÜRGÜNLERİ VE ANADOLU'DA İSKAN EDİLİŞLERİ	134
KAZAKLARIN BÜYÜK KAFİLELER HALİNDE ÇİN'E GÖÇLERİ	144
KAZAKLARIN TÜRKİYE'YE GÖÇLERİ	149
TATARLARIN TARİHİ GELİŞİM SEYİRLERİ ve SÜRGÜN EDİLİŞLERİ	155
TATAR ADI VE ANLAMI	156
TATARLARIN YERLEŞİM BÖLGELERİ VE KÜLTÜREL ÖZELLİKLERİ	157
TATARLARIN MENŞEİ MESELESİ	160
SONSÖZ	177
KAYNAKLAR	181
EKLER	191
DİZİN	195

ÖNSÖZ

Sovyetler Birliği her ne kadar Çarlık Rusyası'nın mirasını reddetmişse de görünen şekliyle nankör varis, hiç de bu mirası reddeden davranışlar sergilememektedir. Çarlık Rusyası'nın uzun yüzyıllar boyunca hazırladığı her türlü alt yapı bugün bile kullanılmakta, Rusya'nın (Rusya Federasyonu'nun) yeniden dirilişinde ana unsurları oluşturan temel dinamikleri yapılandırmaktadır.

Sovyetler, yeni rejimi tesis edebilmek için eski rejimi kötüleyerek kuracağı yeni sistemi yapılandırmaya çalışmışsa da aradan fazla bir zaman geçmeden Çarlık Rusyası'nın bütün emellerini 1918'li yıllardan sonra hemen uygulamaya başlamıştır. Değişen bir şey yoktur, entelejans yerini proleterlere bırakmış, asil sınıf kurşuna dizildikten sonra yetki devri işçi sınıfına verilmiştir. Ezilen yani sömürülen kitle değişmemiştir. Adı her ne olursa olsun bütün sistemlerin temel dayanak noktası halktır ve rejimlerin beslenme kaynağı bu kitlelerden elde edilen gelir kaynaklarına dayanır.

Bu bazı ekonomik sistemlerde paylaşım, bazılarında gelir dağılımı bazılarında ise hayatta kalmanın ön şartı olarak değerlendirilir. Yani hep sömürülen ve belirli bir sistemin dayattığı usullere uygun yaşam biçimini sergilemek zorunda kalan kitle yönetilenlerdir. Bu anlayış, Sovyetlerin çöküşünden sonra da değişmemiştir. Rejimlerin adında, yanında ya da sonun da "izm" lerin olması ya da olmaması bir şeyi değiştirmemektedir. Devlet olarak tanımlanan otorite, belirlemiş olduğu esaslar doğrultusunda yapısını şekillendirirken geniş kitlelerin beklentilerini her zaman ikinci planda tutmakta,

hedeflerine ulaşırken zarar gören sosyal grupların ezilmişliğini dikkate bile almamaktadır. Devletin devamlılığı esasını birinci planda amaç olarak gösterip, stratejik hedefler ne sürülmekte ve beklentiler bu Şekilde geçersiz kılınmaktadır.

Bu davranış biçimini *demokratik* olarak tanımlanan toplumlarda da görülmekte, diğerlerinde ise halk bu soruyu ancak kapalı kapıların arkasında sorabilmektedir. Demir perde ülkeleri bunun ne demek olduğunu çok daha iyi bilmekte, Sibirya'da babalarının ve dedelerinin geçirdikleri günleri bütün canlılığı ile hatırlayan bu insanlar, adı ya da yönetim Őekli her ne olursa olsun hiçbir iktidara yaşananların hesabını soramamaktadır.

Dünyada sosyo-kültürel açıdan olduğu gibi siyasal sistemlerde de büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemin içinde bulunuyoruz. Ama değişen mevcut durum, yönetimlerin demokrasi anlayışının ya da demokrasi olarak tanımlanan ve  yüzyılı aşkın bir süredir denen bu yönetim biçiminin biz insanlara ne kadar mutluluk getirdiği sorusunu sormayı kaçınılmaz kılıyor. En güzel örnek olarak tanımlanan ABD'nin ve Avrupa'nın bugünkü durumu ve dünya üzerindeki saldırđan hareketleri bize demokrasinin beşiği olan ülkelerin bile ne kadar demokratik (?) oldukları sorusunu tereddütsüz düşündürüyor.

Ekonomik kaynakların dünyayı kan glne dönüştürmeye başladığı bir dönemin eşiğindeyiz. Bundan sonraki nesillerin değişen dünya düzeni içinde bizden daha Őanssız oldukları gerçeği, gelişen olayların seyrinden daha da net bir Şekilde anlaşılmaktadır. ABD'nin enerji açığı, tüketiciler bir toplum haline gelmiş olan ve yaşamak için başkalarının yaşam kaynaklarını kendi halkı için tereddütsüz kullanmayı planlayan yönetimlerin farklı bir tutum belirlemeleri beklenmemelidir.

Devler (ABD, in ve Rusya Federasyonu) açlıklarını giderirken etik değerleri, demokrasiyi ya da benzeri bir gerekçeyi ön plana sürmeden istediğini yapabilmeyi verdiği gle fütursuzca yer altı kaynaklarına saldırmaya başlamıştır. Bu yeni bir eğilim değildir. XX. yüzyılın başlarından itibaren yer altı ve doğal kaynakların bulunduğu bölgelerin yağmalanmaya başlaması bu gelişim seyrinin ilk etaplarını oluşturmaktadır. İhtiyaçlarından fazlasını almayı ilke edinen Batılıların bu yüzyılın başlarında doymaya başlamış olmaları

sebebiyle yeryüzünün belirli bölgelerinde suni bir huzur dönemi yaşanmıştır. Ama devler tekrar acıkmaya başlamış ve bu zenginliklerin buldukları yerleri yok etmeye yeniden girişmişlerdir.

ABD, Sovyetlerin çöküş yıllarındaki sendromları yaşamaya başlamıştır. Bu sendromlar, Sovyet insanının sergilediği sendromlara benzememektedir. Sovyet insanı, rejimin dışlıları arasında kıtlık yıllarını, zorlukları, açlığı ve sefaleti görmüştür ama Batılı XX. yüzyıldan itibaren sürekli olarak tüketen bir makineye dönüşmüştür. Yıllık olarak bir Amerikalının tükettiği et, benzin, gaz, sağlık harcamaları ve diğer harcama kalemleri göz önüne alındığında anlatılmak istenen değerlerin yekununun hangi oranlara vardığını kavramak zor olmasa gerektir.

Bir zamanlar çöküşü dahi büyük fırtınalara sebep olan SSSR (SSCB)'nin yeniden toparlanma dönemine girdiği bugünlerde dünya arenasındaki yerini almaya başladığı görülmektedir. Bu kez, Sovyetler döneminde olduğu gibi askerî gücüyle (Kızıl Ordu'yla) değil enerji kaynaklarının verdiği zecrî yaptırımlarla dünyaya kafa tutabilecek bir Rusya'nın doğmaya başladığı fark edilmektedir. Rusya sadece bu kaynaklara dayalı gücün getirdiği avantajlarla topraklanma dönemine girmemiştir. Rus insanı, eğitimi, açılımları, Batı kültürüne yakın sosyo-kültürel değerleri, serbest piyasa ortamını hızla kavraması-kavratılması gibi avantajlarla yeniden var olma yolundadır.

Artık idarede kaşarlanmış eski Rus yöneticiler yoktur. Bunlar, yavaş yavaş rejimin son yıllarını görmüş genç idareciler tarafından teker teker temizlenmektedir. Dünyaya açılabilen, ekonomiyi uluslararası pazarlarda izleyebilen, eğitimini dünyayla uyumlu bir formata oturtan, yer altı ve üstü kaynaklarını gerçek değerleriyle satarak hazineye yönlendiren yöneticiler son dönem Rusya'sına mührünü vürmeye başlamıştır. Bugün Rusya'nın ihracatı 317.6 milyar, ithalatı ise 171.5 milyar dolardır. Son yıllarda Rusya'da yöneticiler eskiden olduğu gibi Lenin'in şerefine rakı (votka) sofralarında kadeh kaldırarak ülke meselelerini halletmemektedirler.

Vladimir Putin'in Rusya'nın başına geçmesi ile durum değişmiş, daha sert, kararlı, kaynakları dikkatli olarak yönlendiren, yanlış oluşumlara fırsat vermeyen, dış sermayenin ülkenin mevcut yapısına

müdahalesine imkân tanımayan bir devlet adamı olması sebebiyle pek çok şey tepetaklak olmuştur. Ekonomide de oldukça kararlı adımlar atmaktadır. 1999'lu yılların başında iflas ilan etmiş olan bir devletin 2006'lı yıllara geldiğinde % 9.8 gibi bir enflasyon oranını yakalaması mevcut durumu daha iyi ortaya koymaktadır. 20.096.5 km sınıra sahip olan, bitmiş bir miras devralmış yeni bir ülkede görülen hızlı değişim dikkatlerden kaçmamalıdır. V. Putin, Rusya için büyük bir şans Asya için ise amansız bir tehlikedir. Beklentileri, hedefleri, askerî yönelimleri, dünyayı çok iyi tanıyan, Alman, Yahudî, Rum, Kore kökenli genç seçme idarecileriyle kan tazeleyen devlet başkanı farklı bir dünya düzenine yönelmiş durumdadır.²

ABD'nin hızla çökmemesi için büyük bütçeler ayırıp, M. Gorbaçov'la hummalı çalışmalar yaparak yavaş yavaş çöktikleri Rusya'nın yeniden diriliş ve dünya üzerinde büyük bir güç olarak ağırlığını hissettirmesi sadece Batıyı rahatsız etmemektedir. Rusya içerde toparlanmaya başlayınca yüzlerce yıldır mücadele çemberi içinde şiddetle karşı koymasına rağmen dize getiremediği Çeçenleri, Tatarları ve daha bir çok ulusu yeniden kontrol altına almaya yönelmiştir. Toparlanan yönetim, eski hedeflerini ve stratejilerini yeniden uygulamaya koymanın ön hazırlığını yaparak, kararlılıkla belirlediği hedefe doğru ilerlemeye başlamıştır.³

V. Putin'in gözdelelerinden olan ve Rusya Parlamentosu başkanını A. Dugin, Rusya'nın *tarihi eksen* olma rolünü sürdürdüğünü açık bir şekilde ifade etmektedir.

Stratejik geçiş bölgeleri, petrol-doğal gaz kaynakları, değerli altın, taş vd. kaynakların yanı sıra nükleer özelliklere haiz madenlere sahip olan birçok bölge, Kremlin tarafından sıkı bir denetim altına alınmıştır. Bu ülkelerdeki siyasî-sosyal ya da ekonomik kırırdanmalar şiddetle baskı altında tutularak bağımsızlık girişimlerinin önü başlamadan kesilmiştir. Bunun en güzel örneği iki kez bağımsızlık girişiminde bulunan, Rusya'nın petrol-sanayi hamlesinin merkezi ve bir diğeri de jeostratejik geçiş bölgesi olan Tataristan-Çeçenistan'dır. Her iki bağımsızlık hareketi de Rusya'nın acımasızca

- 2 L. Peterson, "Başkan Putin ve İcraatları 'Rusya'da Eskiye Dönüş' Olarak Kabul Edilebilir mi?", *Avrasya Dosyası*, C.VI, S. IV, Kış 2001, s. 16.
- 3 Ü. Özdağ, "SSCB'den Rusya Federasyonu'na", *Avrasya Dosyası*, C. III, S. 4, Kış 1996, s. 180-181.

müdahaleleriyle bastırılmıştır. Bugün Rusya'nın bir yılda ihraç ettiği petrol, gaz ve elektrik hesaplandığında bu gelir kalemlerinin oranının birçok ülkenin millî gelirinden daha fazla olduğu görülür.

Birçok petrol boru hattının geçiş noktası, Hazar (Azerî) petrolünün kontrol sahası, Kazak petrolünün geçiş bölgesi, Türkmen gazının bulunduğu sahaya müdahale şansı olması nedeniyle Kafkasların (Çeçenistan, Dağıstan, İnguşya ve Gürcüstan bölgesinin) yeniden Rus hakimiyetine açık bir alan haline gelmesi bunun en belirgin örnekleridir.⁴ Sadece Rusya (Ermenistan'a ve diğer ülkelere) değil, ABD (Gürcüstan'a yerleşmiştir), İngiltere, Almanya, İtalya, Fransa ve diğer ülkeler bu bölge için tereddütsüz birçok şeyi göze alabilmektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Türk halkları arasında lokal olarak darbe yiyen üç örnek (Kazaklar, Tatarlar ve Ahıska Türkleri) ele alınmış olup, ayrıntılarıyla Lenin, Stalin ve Putin döneminde yaşanan sıkıntılı yıllar örnek olarak okuyucumuzun gözleri önüne serilmeye çalışılmıştır.

On yılı aşkın bir süre, Rusya (Moskova, Tataristan, Başkırdistan, Çuvaşistan), Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da resmî görevli olarak bulunmam, şahsıma mevcut durumu daha iyi tahlil etme şansı tanımıştır. Özellikle Rusya'nın çöküşünün hemen akabinde (1992) bölgeyi görmüş olmam, eski sistemin izlerinin silinmemiş olması, Sovyet sisteminin en mahrem bölgelerine dahi girme imkânlarını sağlamıştır. Dağılmanın akabinde başıboşluk sebebiyle bölgede otokontrol kalmamış, gizlilik derecesine sahip birçok konu hakkında bile bilgi edinme imkânı doğmuştur.

Üst düzey yöneticiler ile ikili samimane ilişkilerin tesisi, bürokrasinin tam olarak yerleşmemiş olması gibi sebeplerle her türlü yetkiliyle bire bir fikir teatisinde bulunabilme, beklentiler, ekonomik sıkıntılar ve her yolla bilgi edinme imkânı, çöküşün ilk yıllarında bölgeye giden araştırmacıların temel zenginlik kaynağı olmuştur. Bütün bunlara değerli belgelerin, zengin arşivlerin ve paha biçilmez eserlerin (yazma, taş baskı vd.) dahil edildiği de düşünüldüğünde mevcut zeminin daha iyi şekillendiği anlaşılacaktır.

4 A. Dugin, *Rus Jeopolitiği (Avrasyacı Yaklaşım)*, Çev. V. İmanov, İstanbul, 2004, s. 369-370.

Belirtilen sebeplere bağlı olarak, Sovyet dönemini tahlil etme, Rusya Federasyonu'nun devraldđđ mirasđ tanıma, Rusya'nın potansiyeli ve Türk Cumhuriyetleri üzerindeki nüfuzunu tetkik ettiğimiz bu çalışma, girift ilişkiler ağına bağlıdır.⁵ Bu ağın anlaşılabilmesi için yapmış olduğumuz çalışmanın okuyucular tarafından dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerekir.

Rusya, okuşunden sonra kumsenmiş, bu da yani görmemezlikten gelinme (uluslararası birçok platformda Rusya 1991'den sonra Batı tarafından adeta yok sayılan bir devlet şeklinde görülmüştür) oken sistemi yeniden yapılandırılanların işine gelmiş, kazanılan zaman (bazen de alınan krediler) olumlu yönlerde değerlendirilerek toparlanma imkanı yakalanmaya çalışılmıştır. Rusya buyok bir ülke-dir, buyokluk bakış açısına göre kontrolsüzlük ve aşırı harcama, bazen başıboşluk bazen de demografik güç olarak görülebilmektedir.

oken bir sistemin yeniden inşası zordur ama temel yapılar hal- ledilmiş yani motor-altyapı iyi (eğitim, sağlık, ulaşım vd.) bir zemi- ne oturtulmuşsa, kaportada-dış yapıdaki okuntu yeniden yapılan- ma sürecinde sağlam ellere teslim edildiğinde umulmadık sonuçlar beklenebilir. Bu tehlike mevcuttur, bölge- de yaşayan biri olarak uzun süre halihazırdaki tehdidi tahlil etmiş olmam ve Rusya'nın Türk Cumhuriyetleri üzerindeki gucunu görmem sebebiyle dile ge- tirmem yersiz bir korku şeklinde değerlendirilmemelidir.

Yapmış olduğumuz araştırma, komperatif (karşılaştırmalı) me- todla hazırlanmış, Sovyetler döneminde ve bugün Rusya Federas- yonu'ndaki beklentiler farklı yönleriyle ele alınmıştır.

Ayrıca, hazırlamış olduğum metinleri tetkik ederek eksik yönler ve tamamlanması gereken noktalar konusunda aydınlatıcı bilgiler veren Prof. Dr. Mustafa KAFALI'ya, Prof. Dr. Reşat GENÇ'e, Prof. Dr. Sadık TURAL'a, Prof. Dr. üçler BULDUK'a, Prof. Dr. İl- hami DURMUŐ'a, Prof. Dr. Refik TURAN'a ve Prof. Dr. Anvar MOKEYEV'e şükranlarımı sunar, mevcut konularla ilgili çeşitli çalışmalarından faydalandđđm Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ'e, Prof. Dr. Mehmet ALPARGU'ya, Yrd. Doç. Dr. Cengiz KAYACILAR'a ve Dr. Soyalp TAMÇELİK'e teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Mustafa KALKAN
Astana-2006

BİRİNCİ BÖLÜM

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN
VE
RUSYA FEDERASYONU'NUN
STRATEJİK PLANLARI

XX. ASRIN ÇALKANTILARI VE SOVYETLERİN DOĞUŞU

İnsanların bir araya gelerek sosyal gruplar oluşturup üretim tarzlarını (toplayıcılık, avcılık ve tarım) belirleme safhasından sonra sanayi toplumuna yavaş yavaş geçiş yaptıkları görülür. Sanayileşme, devletlerin yönetim tarzlarındaki değişimle, kapalı küçük yerel kültürlerin, global merkezî kültürlerin tesirlerine maruz kalmasıyla ve değiştirdiği sosyolojik dengelerle izleyenlerin başını döndürmüştür. Dünya tarihinde, insanların siyasî birlikleri oluşturma ve bir başka üretim şeklini benimseme seyrine yönelişinde, geçen zamanın asırlarla ifade edildiği hatırlanmalıdır.

Bu gelişim seyri içerisinde, bir üretim tarzından diğer üretim tarzına geçişte sosyal-siyasî birçok yeniliğin ve zarurî değişimin oluşması kaçınılmazdır. İnsan fıtratının değişmez hükümleri⁶ sanayi toplumunun zecrî tahrikkârlığı ile yok edicilik noktasında daha da belirgin bir hal almıştır. İlm-i siyasetin ve politik psikolojinin her yönü ile muhkem temellere oturtulduğu, teknolojinin siyasî stratejiyle kaynaştığı, acımasız bir sistem meydana gelmiştir. Bu vasıflarıyla **XX. asır**, birçok yönden insanlık tarihine büyük kayıplar vermiştir. Mülkiyet arzusu, daimî yönetim isteği, tek güç olma iştiyakı, teknolojik güçle sömürü ve mükemmeli gerçekleştirme ideali, sanayi toplumunun kazandırdığı değerlerdendir.

6 İmam-ı Gazalî, *Mearicü'l Kuds (Hakikat Bilgisine Yükseliş)*, Terc. S. Özbun, İstanbul, 1995, s. 33.

Bu değerler, tarım toplumunda da söz konusu olmuş fakat tatbiki noktasındaki başarı oranı, sanayi toplumundaki kadar nüfuz sağlayamamıştır. Sanayi toplumu olmanın gereklerini yerine getiren milletlerin kısa süre içinde sosyal refah yönüyle hızlı bir gelişme kaydettikleri görülmüştür. Sanayi hamlesini gerçekleştiren İngiltere'den sonra bu sıralamada yer alan devletlerden biri de Rusya'dır.

Rusların etnik yönden **Slav** ve **Vareg** gruplarının bir araya gelmesiyle sosyal yapılarını şekillendirdikleri bilinmektedir. **Barmaniya** ve **Babarman** grupları da bu etnik oluşumda önemli rol oynamışlardır. IX. ve X. asırda sosyolojik kaynaşma safhasını tamamlayan Ruslar, bu dönemden sonra siyasî platformda varlık göstermeye başlamışlardır.⁷ Rusların XIII. asra kadar askerî ve siyasî tarih açısından dünya tarihinde yer almamış küçük bir knezlik olduğu bilinmektedir. Özellikle Çar Deli Petro döneminde "...Rusya'ya çeşitli sanayi dalları getirilmiş ve bu konularla ilgili kanunî düzenlemeler yapılarak, teknolojik ilerlemeler kaydedilmiştir."⁸ Rusya, sanayi atılımı yönüyle gelişimini devam ettirmiş ve XVIII. asırda büyük güçler arasındaki yerini almıştır. XVII. asra kadar dünya askerlik tarihinde büyük bir güç olarak yer almayan Ruslar bu tarihten sonra "**Slav**" unsurunu ön plana çıkarmaya başlamışlardır.⁹ Slav kültürünü oluşturma ve millî değerleri şekillendirme çalışmaları, Çarlık idaresi tarafından kurulan ilmî heyetlerle desteklenmiştir. Çarlık idaresi, kurmuş olduğu ilmî heyetlerle müşterek bir Slav benliği oluşturmaya çalışmış ve bu yayılma alanını Balkanlara kadar genişletmeyi planlamıştır.

Rusya, sanayisini XX. asırda belirli bir noktaya getirmiş olmasına rağmen sosyal yönden patlak veren işçi-işveren mücadelesi toplumun kitlesel olarak ayaklanmasına sebep olmuştur. Tarım toplumundan, sanayi toplumuna geçiş seyrinde milyonlarca insanın işsiz kalması, şehirlere göçün başlaması ve işverenlerin haksız uygulamaları, küçük çaplı isyan hareketlerinin oluşmasına neden olmuştur. Sosyal

- 7 L. N. Gumilyev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, Çev. D. A. Batur, C. II, İstanbul, 2003, s. 376-380.
- 8 Ş. Mercanî, *Müşefâdü'l Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Akt. M. Kalkan, Ankara, 2007, s. 203.
- 9 H. Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Terc. A. O. Güner, İstanbul, 1983, s. 179; A. N. Kurat, "Panislavizm", *AÜDTCF*, C. XI, 2-4, Ankara 1953, s. 2-4.